

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄԸ ԱՎ. ԻՍԱՀԱՅԱՅԱՆԻ
«ՄԱՍԸՍԱ ՄԱՆՈՒԿԸ» ՊՈԵՄՈՒՄ

19-րդ դարի վերջերից սկսած՝ Հայ ժողովրդի դեմ գործված չարիքն ու բռնությունները, նրա կրած անօրինակ տառապանքները, ազգային ճնշումը բողոքի և ըմբոստացման ալիք էին առաջացնում ժամանակի մտավորականության, նաև Ավ. Իսահայանի աշխարհայեցողության մեջ: Բանաստեղծի զգայուն հոգում ցավազնորեն արձագանքվում են իր չարչրկված Հայրենիքի տարբեր կողմերից լսվող ողբի ու հեծեծանքի հառաչները, խոցված սրտով նա տեսնում է «արցունք-ժպտի հետ հյուսված, հացի հետ արյուն-վի՛շտ համատարած...» (I, 200): Սասունի կոտորածներից հետո Ավ. Իսահայանը այնպես է հոգով խորհում է. «... այս ճամփով տաճիկը մեզ կջնջի վերջնականապես աշխարհի երեսից. նրանք ունեն գործ, գինք, թնդանոթ և փող, իսկ մենք ոչինչ և սոված <ենք>... Նրանք մեզ հում-հում կուտեն... Պետք է պրոպագանդա անել, չայկաներ պատրաստել, դինամիտ շինել սովորել, և պետք է ջարդել ու փշրել տաճիկին...»:

Եվ Հայ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգված բանաստեղծը նվիրվում է ազգային-ազատագրական պայքարին՝ կազմավորելով Արևմտահայաստան մեկնող ֆիդայական խմբեր, նրանց համար՝ նյութական միջոցներ և զենք է հայթայթում, շրջում գավառները՝ քարոզելու լուսավոր գաղափարներ:

Իր կյանքը ժողովրդի ազատամարտին նվիրաբերելու պատրաստ երիտասարդ բանաստեղծը խորությամբ է ըմբռնում ժամանակի քաղաքական իրավիճակի և իր սուրբ առաքելության լրջությունը: Դրա վկայությունն է 1896 թ. վերաբերող հետևյալ գրառումը. «Մեր դարու նպատակը հեղափոխությունն է — արմատական հիմքով...

Եվ ես ուզում եմ հեղափոխ<ող> ուժ լինել...

Ես սիրում եմ կյանքը, երգը և գիտությունը. թո՛ղ ես մեռնեմ, բայց մարդկությունը ապագայում լինի բարձր, վե՛հ, ազնի՛վ ու խո՛րը...

Ես վճռել եմ լինել ազգային-հեղափոխական, փշրել տաճկի՝ այս-պիսով և բոլոր տերերի և պարագլխաների շղթաներն ու լուծները, որ մտածող մարդկանց և տանջվող մասսայի վրա են դրված... Վեհի թևերով կթռչեմ իդեալին և երկնքի շանթերով կփշրեմ բռնությունն շղթաները...»²:

1890-ականների երկրորդ կեսից Ավ. Իսահակյանի հեղափոխական գործունեությունը ձեռք է բերում մի այլ ուղղվածություն ևս. նա սկսում է գրել ազատաշունչ բանաստեղծություններ՝ տողորված ազգային-ազատագրական պայքարի ոգով: Սուրբ պայքարի կոչող, սրտերը թունդ հանող իր կրակոտ բանաստեղծություններով, որոնք միավորվեցին «Հայգուկի երգերից» ընդհանուր շարքում, նա դառնում է իր ժամանակի ֆիդայական շարժման արժանավոր երգիչը: Այս բանաստեղծություններից շատերը նվիրված են Հայ Հեղափոխարարի քաջարի նվիրյալների սխրանքների գովերգմանը, որոնց խնկելի Հիշատակի առաջ ծնրադրում է Հայ-գուսան — Ավ. Իսահակյանը: Այս ձոները հինց այդպես էլ կոչվում են «Ավետիք Մալոյանի անմահ Հիշատակին», «Սերոբի Հիշատակին», «Մենակի (Ե. Առստամյան) նվիրական ստվերին», «Գուրգենի անմահ Հիշատակին», «Սաքոյի գեղեցիկ Հիշատակին», «Միմոն Զավարյանի նվիրական Հիշատակին»...

Այս թեմային նվիրված նրա նշանավոր և միայն վերջերս հրատարակված «Մասրա Մանուկը» պոեմի՝ մասին խոսելիս հարկ է անդրադառնալ Ավ. Իսահակյանի և ժողովրդական բանահյուսության առնչակցության խնդրին: Իսահակյանի ստեղծագործությունները սնուցող հիմնական երակներից մեկը, եթե ոչ ամենահիմնականը, եղել է ժողովրդական բանարվեստը: Գրողը մեծ հարազատություն է զգում ժողովրդի, նրա հոգեբանության ու լեզվամտածողության նկատմամբ, որոնք առատ սնունդ են տվել նրա բանաստեղծական երևակայությանը և ողջ ստեղծագործությանը:

Ժողովրդի բանարվեստին հավատարիմ բանաստեղծը 1894 թ. գրում է մի լեզենդ՝ «Իգիթ Սարդար (Զրույց Գալուց օրերից)», որը Սասունի արյունահեղությունների իսահակյանական արձագանքն

էր, և որում դրսևորվում է բանաստեղծի հստակ դիրքորոշումը. հայրենի «շեն ու շմբին» հասած թշնամուն պետք է դիմադրավել զենքը ձեռքին և սեփական կյանքը չխնայելով, քանի որ «կռվի օրը հասել է», և

Հազար ամոթ՝ ով ծին գոմում,
Թուրը պատին մնում է,
Ով զովերում, յարի գրկում
Վարդ ու գինով քնում է (II, 162):

Էպիկական շնչով գրված այս լեզենդը դարձավ «Մասըսա Մանուկը» պոեմի յուրատեսակ նախերգանքը⁴: Լեզենդի իգիթ հերոսը, զինավառված և հանուն հայրենի եղբրքի ազատագրության բարձրացրած «խառ կարմիր» դրոշը ձեռքին, կենաց-մահու կռվի է նետվում՝ արյունարբու թշնամուն ոչնչացնելու անհողողող կամքով:

Հայ ժողովրդի համար օրհասական այդ ժամանակներում հարկավոր էին ահա այսպիսի առաջնորդներ, որ սերված էին բուն ժողովրդի ընդերքից և նրա իղձերի արտահայտիչն էին:

Ավ. Իսահակյանը, ի տես թուրքական կառավարության կողմից թափ առնող նոր ջարդերի ու արյունահեղությունների, 1895 թվականից սկսում է աշխատել մեծակտավ մի պոեմի վրա, որի հերոսը պետք է անձնավորեր ազգային-ազատագրական պայքարի անհա-հանջ մարտիկին, որն իր հետևից կարող է տանել տառապյալ ժողովրդին դեպի բաղձալի ապագա և ազատ հայրենիք: Ժողովրդի մասին և ժողովրդի համար գրված այդ երկը, որն իր ծավալով ամենաընդարձակն է Իսահակյանի քնարերգության մեջ, պետք է բխեր ժողովրդի իսկ սրտից և տողորված լիներ ժողովրդական լեզվի պատկերավոր արտահայտչամիջոցներով: Ուստի ձեռնարկելով դրել հայ ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված իր նշանավոր «Մասըսա Մանուկը» պոեմը՝ բանաստեղծը սկսում է կարդալ և հանգամանորեն ուսումնասիրել համաշխարհային էպոսը: Ի դեպ, 1939 թվականին՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հաղարամյակի տոնակատարության օրերին, Գրողների միության վարչության պլենումում կարդացած իր զեկուլցման մեջ Ավ. Իսահակյանը դրսևորել է իրեն որպես պրպտող մտքի տեր ուսումնասիրող-բա-

նասեր՝ գիտական բարձր մակարդակով ի մի բերելով էպոսի և առասպելաբանության վերաբերյալ տարիների ընթացքում հետազոտած նյութը⁵:

Դեռևս 1893 թ. Լայպցիգից Ստ. Լիսիցյանին ուղղած իր նամակում Ավ. Իսահակյանը գրում է. «Իմ լսած մի քանի դասախոսությունները ժողովրդական վիպասանության վրա, դյուցազներգությունների վրա՝ իմ մեջ շատ մտքեր զարթնեցրին. այժմ... կարդում ենք սղգերի դյուցազնական գրականությունից — Զենվալեստից, Շահ-Նամնից, Ղուրանից, Հին կտակարանից, Հոմերոսից, Վիրգիլիոսից, Ռուլանդից, Սիդից, Նիբելունգներից, Կուդերոնից, Իլյա Մուրոմեցից և այլն... Այդ բոլորի վրա — մանավանդ այդ մասնագիտության վրա ես այժմ կատարյալ սիրահարված եմ... Այժմ դրականապես վճռել եմ գլխավորապես շատ պարապել այդ գրականությանը. գուցե կարողանամ մեր ժողովրդի մոլթ-մոլթ խորշերից դուրս հանել պատմական Հային, Իսկական Հային...»⁶:

Նվ իրեն հետաքրքրող նյութն ըստ հնարավորին լրիվ և բազմակողմանի ուսումնասիրելուց հետո միայն 20-ամյա բանաստեղծը իրեն պատրաստ է համարում ձեռնամուխ լինելու տիտանական մի աշխատանքի՝ ստեղծելով «Հեղափոխական էպոս», որի «Թեման շատ հետաքրքիր է»⁷, և որտեղ էպիկական հզոր թափով արտացոլված են բանաստեղծի հասարակական վեհ իդեալներն ու առաջադեմ գաղափարները:

Ավ. Իսահակյանը, հարազատ մնալով ժողովրդական առքին հատուկ գերբնական հերոսների դյուցազներգությունների և աշխարհաստան ճակատամարտերի նկարագրություններ, նաև ոճին, լեզվական պատկերավոր արտահայտչամիջոցներին, տաղաչափություններ, մեծ հմտությամբ պոեմ է ներմուծում նաև որոշ տարրեր, որոնք վիպերգին տալիս են բանաստեղծի ժամանակակից կյանքի գեղարվեստական արտացոլման երանգավորում՝ դուրս գալով էպոսի ավանդական շրջանակներից: Հենց սրա մեջ է Իսահակյանի նորարարությունը, երբ նա, վերարտադրելով 19-րդ դարավերջի պատմական իրադարձությունները, ստեղծել է հեղինակային ինքնատիպ էպոս ճիշտ իՄ. Աբովյանի նման, որի «Վերջ Հայաստանի» պատմավեպը արտացոլում է իր դարաշրջանի իրականությունը:

Որպես Իսահակյանական էպոսի առանձնահատկություն նշենք այն հանգամանքը, որ Դև Սուլթանի (Իմա՝ Թուրք բռնապետու-

Թյան) դեմ նետվող ժողովրդական զանգվածները դեկավարվում են ոչ թե դյուցազնական, վերերկրային ուժերի, այլ բանաստեղծին ժամանակակից և իրական Հայ անձնուրաց կտրիճների կողմից, որոնք մեկ առ մեկ Հիշատակվում են խոնարհությամբ ու երախտագիտությամբ՝ «արտերու հովիվ Քրիստափորը», նրա «կերյուն էդվարդը», «լեզվով ճարտար Սիմոնը», «անուշ աչքով Ավոն», «դժոխքի կրակ Հրայրը», «զուլալ աղբյուր Սերոբը», Անդրանիկը, Մենակը, Ռոստոմը, Արաբոն և շատ ու շատ անվանի ու անհայտ ազգային այլ գործիչներ,

Որոնք համար ու թիվ չունին,
Էնոնք, որոնք աստղերու պես
Կըցուցլան, անուն չունին...
Որ լուս կուտան ու թիվ չունին,
Ապրա՛ծ կենան – կանանչ արև,
Պայծա՛ռ մնան...
Մեր աշխարքի փառքը դո՛ւք եք,
Մեր արուների բոցը դո՛ւք եք:

Մի այլ առանձնահատկություն ևս. Իսահակյանի վիպերգում ներդաշնակորեն իրար են միահյուսվում էպիկական ու ինքնահնար տողերը: Այսպես. վճռորոշ ճակատամարտին նախորդող գիշերը, երբ «Հարավ-Հյուսիսեն հողմեր կրփչեն Մեր աշխարքի վրեն», Հեղինակը Սասունցի Դավթի նման քնած զորքին ուղղում է սթափեցնող կոչ, որը լրացվում է բանաստեղծի տողերով: Քննենք այդ Հատվածը.

Է՛յ, ազատ Մասիս, Է՛յ, բանծրիկ Մասիս,
Սո՛ւր ես կռում, շանթ ու ամպրոպ
Ահեղ ցասում՝ դեմ թշնամուն:
Է՛յ, հե՛յ, լսեք, թե՛ մոտավոր, թե՛ հեռավոր,
Ով քնած է, թո՛ղ զարթնի,
Ով զարթուն է, թող չքնի,
Կըքնանան գետն ու քամին,
Գիտցե՛ք, չի քնի թշնամին.
Է՛յ, հե՛յ, իրար ձեն տվեք,

Ամե՞նքդ եք ոտքի, մարդ քնած չկա՞...
Հագե՛ք, կապե՛ք գենք ու զրահ...

Նկատենք, որ այս հատվածի որոշ տողեր, երբեմն՝ բառացի, իսահակյանն օգտագործել է հետագայում՝ ավելի քան քառասուն տարի հետո, իր «Ռազմակոչ» բանաստեղծության մեջ, որ վերևի հատվածի հետ նույն տրամադրությամբ է ներծծված: Ահա այդ տողերը.

Է՛յ, ազատ Մասիս, երկնասույզ գահեր,
Է՛յ, երկաթակուռ խրոխտ գագաթներ,
Շանթե՞ր եք զոդում, սուրե՞ր եք կռում,
Հրեղեն ցասում՝ ընդդեմ թշնամում:

Է՛յ, հե՛յ, լսեցեք վեհ հայրենիքի
Կտրիճ գավակներ, ժողովուրդներ քաջ,
Ելե՛ք. զարթնեցե՛ք, կանգնեցե՛ք արթուն.

Գիտցե՛ք, քնում են գետերն ու քամին,
Սակայն չի քնում երբեք թշնամին...

Է՛յ, հե՛յ, լսեցեք, ծայն տվեք իրար.
Ամե՞նքդ եք ոտքի, մարդ քնած չկա՞.
Շու՛տ հագեք, կապեք գենքեր ու զրահ...

* * *

Ելնելով էպոսի առաջադրած պայմաններից՝ Ավ. իսահակյանն իր պոեմի հերոսին օժտում է դյուցազնական, առասպելական հատկություններով: Մեր ազգային էպոսի հերոս Սասունցի Դավթի նման Մասրսա Մանուկը՝ հայ ժողովրդի նորօրյա էպիկական հերոսը, Մայր Հայաստանի որդին է, որին հեղինակն անվանում է նաև Մանուկ Հայաստան կամ Արևամանուկ: Գերբնական է այդ «իսկական Հայի» ծնունդը, դերբնական են նաև մանուկ հասակին անհա-րիր նրա լրջախոհությունը, պատվախնդրությունը, հայրենասի-

րուծյունն ու ազգային արժանապատվության և արդարության սուր զգացումը: Դեռ փոքր հասակից նրա հոգին թունդ է հանում մի աներևույթ զանգի անդադար որոտը, որը նրան թևավորում է, բոցավառում, զորացնում և մղում է ընդվզելու Սուլթանի դեմ: Դա մրրկի պես շառաչող և «անհագ վրեժի և ըմբոստացման» կոչող իսահակյանական Ազատության Զանգն է, որ առաջին անգամ հանդես է գալիս այս վիպասքում, և որին հետագայում՝ 1930 թ., կրկին անդրադառնում է բանաստեղծը իր «Ազատության Զանգ» հայտնի քերթվածում:

Տեսնելով հրոսակների ասպատակությունների տակ հեծող լլկված ու հարստահարված ժողովրդի թշվառ վիճակը, փուշ ու տատասկի վերածված հայրենի «ոսկեսերմ հանդերը», դադթի ճանապարհները բռնած բնավեր հայրենակիցների անծայր քարավանները՝ փոթորկվում ու արյունոտվում է Մասըսա Մանուկի սիրտը, և նա, վրեժի արդար ցասումով լի, պայքարի է կոչում ժողովրդին՝ նրա սրտում վառելով վրեժի և ազատության զգացումները.

Սուրբ վրեժի օրը հասավ,
Դերիք մնանք յաթաղանի տակ...
Թափ տուր բաշերդ, ժողովրդի առյուծ,
Փշրի՛ր, քարդի՛ր շղթա ու լուծ:
Սրբե՛ աչքերդ ու էլ մի՛ լա,
Թող փոթորիկը քու հոգու
Զորանա, մթնդի ու խտանա
Ու բռնության գլխին թափվի:

Մասըսա Մանուկն իրավացիորեն ժողովրդին հորդորում է փրկության հույսը դնել միայն սեփական ուժի և զենքի վրա և օգնություն չակնկալել ուրիշից: «Հայաստանում արյան հեղեղ կա, գրում է այդ օրերին իսահակյանը, տաճիկը 8-10000 հայ մարդ է սպանել, կանայք ու աղջիկներ բռնաբարել ու սպանել, մարդկանց կենդանի վառել, 25 գյուղ ավերել... Իսկ Եվրոպան ուրախանում է — նա իր շահերի օգուտն է իսկույն տեսնում այդտեղ... ծափահարում է տաճիկին... Թյո՛ւ, թքել եմ Եվրոպայի ու իր եսական կուլտուրայի վրա...»⁵:

Բանաստեղծի գաղափարախոս Մանուկը ևս դառնությամբ առնում է.

Ես լավ գիտեմ, մեր դարդերը ծովերով են,
Մեր ծով դարդերը սարերով են,
Էդ սարերը մինչև երկինք բարձրացան,
Աշխարք տեսան ու չըզթան.
Էլ մի՛ հուսաք մարդկանց վրա,
Աշխարք կերավ հայոց հացը՝
Մնացին քոռ, երախտամոռ...

*Եվ վիպասքին բնորոշ պատկերավորությամբ ու չափազանց ու-
թյուններով նա ռազմակոչ է կարգում իր Սիս-Մանսիս՝ քաջերին՝
«Հորիզոններեն մինչև հորիզոն», ողջ թե մեռած (վերջիններին
«այլովող արյուն, ըմբոստ հոգի և շունչ տալով»)՝ երկրի բոլոր ծայ-
րերից դալու և համախմբվելու նրա դրոշի տակ, որպեսզի*

Վազենք դաշտը կովի, ազատության,
Փշրենք, ջարդենք գահ ու գայիսոն,
Ջնջենք Սուլթանին ու շղթաներն ամեն,
Աշխարհ ազատենք բոլոր լուծերեն:
Յանկանանք լինել ազատ, ինքնիշխան՝
Կլինենք ազատ, կլինենք ինքնիշխան:

*Մանուկին երկրորդում է գուսանը՝ նույնպես էպիկական կեր-
պար, որ «ժողովրդի սիրտն իր սազը դարձրած»՝ երգում է ժողովր-
դի ցավի, տենչերի, «կարմիր կովի ու կանանչ հույսի» երգը: Նա
հրեղեն խոսքերով ժողովրդին ոգեկոչում է սրբազան հերոսամար-
տի՝ հիշեցնելով ստրկության մեջ ոգորող հայրենիքի և նրա ազա-
տության համար իրենց սուրբ արյունը հեղած «անթաղ ու անգե-
րեզման» քաջամարտիկների մասին: Նա՝ որպես ժողովրդական փի-
լիսոփայության կրող, գտնում է, որ հայն իր բախտը պետք է կռի
միայն զենքով ու արյունով, և հորդոր է կարգում «արևի ճամ-
փորդ» իր ժողովրդին աներեր կամքով և «սրով գոտեպինդ» առաջ
քայլել պատմության քառուղիներով,*

Եվ ազգերն ամեն հարգանքի նշան
Ետ-ետ գնալով ու տալով բարև,
Ազատ, անարգել քեզ ճամփա կուտան:

Ի դեպ, վիպերգի այս և սրան նախորդող մի մեծ հատվածը՝ «Մասրա սարերից սավառնեց քամին...» սկսվածքով (2555-2594-րդ տողեր), Իսահակյանը հետագայում գրեթե նույնությամբ տպագրել է «Քաջերին» վերնագրով¹⁰:

Հուռավառված և սուրբ զազափարին զինվորագրված ժողովուրդը, գերադասելով զոհվել հանուն ազատության, քան դուրս գալ ստրկության շղթաների մեջ, բարձր պահած «տանջանքներով հյուսած և արցունքներով լացած» սուրբ դրոշմ, անձնուրացաբար կռվի է նետվում՝ «երկնուց նման որոտալով»:

Ազատության կամ թե մահվան
Հավատարիմ լինինք, քանի կա մի հայ
Սուր վերցնող դեմ բռնության.
Լավ է մեռնենք մի անգամ,
Քան թե հազար-հազար անգամ.
Լավ է մեռնենք հպարտ-հպարտ
Մեր ձեռներով քարուքանդ
Բռնության ավերակների տակ,
Քան թե սողանք ստրուկ ու խեղճ
Բռնության ոտքերի տակ:
Մեռնենք, ապրենք պարզերես,
Աշխարհի առաջ, բաց ճակատով:

Էպոսին բնորոշ պատկերավորությամբ է նկարագրված «սիրտը՝ սև թուլյն, ձեռներն՝ արուն» Դև Սուլթանի դեմ դուրս եկած հայոց զորքերի անծայր հորձանքը, երկրի բոլոր ծայրերից հավաքված և «հայու հազար տարվա վրեժն ու ահավոր ցասումները» իրենց հոգում ամբարած կտրիճներ, որ ափերից դուրս եկած ծովերի պես ամեն ինչ ոտնատակ տալով՝ տեղատարափ անձրևի պես հազար-հազարներով հորդահոս գալիս են՝ ահ ու սարսափ սփռելով չորսդին: Դիմելով «արունքներու, բյուր մահերու, հազար տարվա մեր ցավերու յաթաղան» Դև Սուլթանին՝ նրա դեմ դուրս ելած Մանուկը Սասունցի Դավթի նման ձայն է տալիս անահ:

Թե քնած ես, քնեղ զարթնի,
Թե զարթուն ես՝ պատրաստ կայնի,

Թե քունդ կուգա, քիչ էլ մնա՝
ես քեզի մեծ քունն եմ բերել,
քնես, քնես ու չզարթնես:

Վիսպաքի լարումն աստիճանաբար հասնում է իր գագաթնակետին. սկսվում է դարավոր ընդարձոթյունից դուրս եկած ժողովրդի ահեղ հերոսամարտը թշնամու «Հաղարատուտ» հորդանների դեմ: Մեծածավալ այս դրվագը պատկերված է հզոր թափով, էպոսին բնորոշ ութմով, ժողովրդական լեզվամտածողությամբ և չափազանցություններով:

Ու շարքերը բյուրավոր,
Ալիքներով բյուրածուփ
Իրար վրա փլան ու խրվեցին իրարու մեջ,
Անապատը հիմքեն դողաց
Ու երերաց ու դողդողաց,
Ավազներու փոշին ելավ,
Ծածկեց արև, երկինքն առավ,
Ու փոշու մեջ գորքերն կորան:

Տեսնելով Հայերի ահռելի ուժը, որ շանթ ու որոտով աշխարհը ցնցելով և «Կեցցե՛ մեր մահը, որ կյանք է բերում» գոչելով՝ կոտորում է թշնամուն, Դև Սուլթանը, Մսրա Մելիքի պես զորքը թողած, թաքնվում է իր անառիկ բերդում, որտեղ էլ նրան հասնում է Մանուկի արդար վրեժը: Սա դուլցազնական ուժի տեր երկու Հակառակորդների օրհասական բախումն է, որ, սակայն, չի ավարտվում թշնամու մահով, ինչպես էպոսում. նա, Մասրա Մանկան Թուր Կայծակիի հարվածից «յոթը տակ դետինն անցած», «նվում է ու տնքում է մինչև հսօր»։ Ավ. Իսահակյանը, իր վիպերգում հեղափոխական ռոմանտիզմի հզոր շնչով արծարծելով վրեժի, ըմբոստացման, ընդդեմ խավարի ու բռնության ժողովրդի ազատագրական պայքարի վեհ գաղափարներ, սթափ է նայում իր ժամանակի իրականությանը. թշնամին, թեև պարտված ու ամոթահար, դեռևս չի ոչնչացել... Ավելին, նրա թիկունքին է կանգնում Եվրոպան՝ իր Դեդասներով, որոնք Դև Սուլթանին խորհուրդ են տալիս ամեն գնով Հայատակեցնել և ստրկացնել Հայերին, Հակառակ դեպքում արյան մեջ խեղդել և հիմնիվեր վերացնել Հայոց աշխարհը:

Հիրավի, իրականացավ մեծ բանաստեղծի այս կանխատեսումը՝ արված դեռևս 19-րդ դարի վերջերին: 20-րդ լուսավոր դարում քաղաքակիրթ Եվրոպայի լուռ հայացքի և հավանության ներքո արդեն ո՛րեքորդ անգամ էր հռչակվում մի անմեղ ժողովուրդ...

Բայց Իսահակյանի վիպերգը, ինչպես և բուն ժողովրդական էպոսը, տոգորված է լավատեսությամբ և լուսավոր ապագայի նկատմամբ վառ հավատով: Հայ աշխատավորի շինարար ու աշխարհաստեղծ էությունը օժտված Մասրա Մանուկը արյունոտ ճակատամարտից հետո իր քաջերին հորդորում է վարել «դաշտերն արուն ու բունը բռնության» և ցանել «սուրը ցորենը ազատության, իրավունքի, արդարության ու աշխատանքի», որովհետև իրենց զենքերը այսուհետև խոփն ու մանգաղն են լինելու: Ուսվարն ու գերությունը թոթափած հայ գեղջուկն այժմ իրավացիորեն գիտակցում է, որ կոպիտ ուժի, բռնության, չղթանքի ու զնդանի փոխարեն աշխարհում պետք է տիրեն սերը, համերաշխությունը, որ այժմ ինքը պետք է վայելի իր արդար աշխատանքի արդյունքը: Նա արդեն նոր հորովել է երգում, որն ազատ մարդուն և ազատությունը գովերգող հիմն է.

Մարդը պետք է ազատ լինի,
Թեկուզ աշխարհ կործանվի,
Կեցցե՛, կեցցե ազատ մարդը,
Թեկուզ աշխարհ կործանվի.
Է՛յ, հորովե՛լ, հորովե՛լ...

Ու մինչ 1915 թ. մեկ ուրիշ հումանիստ բանաստեղծ՝ Հովհ. Թու-մանյանը, հավատով սպասում էր, որ «պիտի գա հանուն կյանքի արշալույսը վառ հագած», Ավ. Իսահակյանն արդեն տեսնում է այն Մասիսի վեհ գագաթին և ցնծությամբ երգում է.

Արշալույսն է ծագել Հայոց –
Մեկտեղ հյուսած հազար տարվա
Մեր չծագած արշալույսներեն,
Արշալույսն հայոց ծով ծիրանի

Երկինք, գետինք լույսով վառեր,
Հայոց աշխարհ ակմաստ դառեր...

Որպես ամփոփում ասենք, որ Ավ. Իսահակյանի «Մասըսա Մանուկը» վիպասը, ինչպես Հովհ. Թումանյանի հեքիաթները, ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության և գեղարվեստագետի անհատականության համադրության արդյունք է և որպես մեծ բանաստեղծի տաղանդի մի նոր փայլատակում ողջ հայ գրականության մեջ կգրավի եզակի և աննվաճ տեղ իր համամարդկային գաղափարներով, ժողովրդական ինքնատիպ աշխարհընկալմամբ, առողջ կենսափոխիստփայլությամբ և պատկերների յուրահատուկ համակարգով:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ավ. Իսահակյան, Հիշատակարան, Ե., 1977, էջ 94:
2. Նույն տեղում, էջ 189-190:
3. Ավ. Իսահակյան, «Մասըսա Մանուկը», Ե., 2005:
4. Ի դեպ, վերոնշյալ մեջբերումը լեզունդի սկզբնամասից է. որն ամբողջությամբ, ամենշան փոփոխություններով, կրկնվում է «Մասըսա Մանուկը» վիպերգի՝ ներքին հանգավորում ունեցող արծակ, դեռևս անտիպ տարբերակում: Հատվածը ժողովրդին ազատամարտի մղող Մանուկի կոչն է՝ իր «պապերի գողթան գուսանի կանչը», որն արծագանքում է իր՝ բանաստեղծի հայրենասիրական զգացումներին. «Մշուշի պես մեր թշնամին ծով ու ցամաք պատեր է. / Ե՛լ, ժողովորդ, քու սուր թրին ժանգ ու փոշին պատեր է: / Մեր հայրենիք սգի մեջ է, / Չարն է պատեր մեր աստղին, / Մեր ու մանուկ բանտի մեջ է- / Լուծ է դրած մեր վզին. / Մշուշի պես մեր թշնամին / Շեն ու շեմքին հասեր է, / Շուտ վե՛ր ելե՛ք, դուռ ու դրկից, / Կռվի օրը հասեր է: / Հազար ամոթ, ով ծին գոմում, / Թուրը պատին-մնում է, / Ով զովերում, յարի գրկում / Վարդի գինով քնում է» (ԳԱԹ, ԱԻՖ, N 256-II, էջ 41):
5. «Փորձ մեր էպոսի դիցաբանության մասին», Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Ե., 1977, էջ 156-171:
6. Ավ. Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Ե., 1979, էջ 18:
7. Նույն տեղում, էջ 22:
8. Ավ. Իսահակյան, Հիշատակարան, էջ 86:
9. «Է՛յ, Սիս-Մասիս, ծեղի մեռնեմ...» սկսվածքով քառատողը (2669-2672-րդ տողեր) գրեթե նույնությամբ գետեղված է 1898 թ. գրված «Ազիզ մերիկ, քեզի թողի...» սկսվածքով բանաստեղծության մեջ (9-12-րդ տողեր, Ավ. Իսահակյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, էջ 181):
10. «Մուրճ», Թ, 1906, N 1, էջ 144-145: